

تبدیل روستا به شهر و نقش آن در توسعه منطقه ای و تحولات نظام شهری (مطالعه موردی: استان خراسان رضوی)

یعقوب زنگنه، استادیار جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه حکیم سبزواری
داود سمیعی پور*، دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه حکیم سبزواری
علیرضا حمیدیان، استادیار جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه حکیم سبزواری

چکیده

یکی از راهبردهای مهمی که در نیم قرن اخیر برای مقابله با عدم تعادل منطقه ای ناشی از رشد فزاینده شهرهای بزرگ مورد توجه قرار گرفته است، تقویت شهرهای کوچک و میانی در نظام شبکه شهری است. در ایران نیز در سال های اخیر بررسی و تحلیل نقش و عملکرد شهرهای کوچک و میانی در توسعه منطقه ای مورد توجه جغرافیدان قرار گرفته و مطالعات متعددی در رابطه با این موضوع انجام گرفته است. اما، در تحقیقات اندکی موضوع تبدیل روستا به شهر و بازتاب های فضایی آن در نظام شبکه شهری و توسعه منطقه ای مورد توجه قرار گرفته است. بر این اساس هدف اصلی این تحقیق بررسی و تحلیل اثرات تبدیل روستا به شهر و نقش آن در توسعه منطقه ای و نظام شبکه شهری در استان خراسان رضوی در طی نیم قرن اخیر (دوره ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰) است. پژوهش حاضر براساس ماهیت و روش انجام تحقیق جزو تحقیقات توصیفی-تحلیلی می باشد. جهت تجزیه و تحلیل داده ها از شیوه تجزیه و تحلیل کمی با تکیه بر مدل ها و تکنیک های برنامه ریزی منطقه ای استفاده شده است. نتایج این پژوهش نشان می دهد که سهم فرآیند تبدیل روستا به شهر در افزایش خالص جمعیت شهری استان خراسان رضوی؛ رقمی کم تر از ۲۰ درصد میزان افزایش کل بوده است. با وجود این روستاهای تبدیل شده به شهر توانسته اند در جذب و نگهداشت جمعیت موفق عمل نموده و در کل تأثیر مثبتی در بسامان سازی فضایی جمعیت و تعدیل نظام سکونتگاهی منطقه داشته باشند. در رابطه با تحلیل نظام شهری منطقه مورد مطالعه، شاخص های تمرکز شهری و نخست شهری نشان می دهند که در تمامی دوره های مورد مطالعه، با اضافه شدن شهرهای نوپا، نظام شهری منطقه به سمت تعادل نسبی حرکت نموده است.

واژگان کلیدی

خراسان رضوی، تبدیل روستا به شهر، توسعه منطقه ای، نظام شهری.

۱ - مقدمه

۱-۱- بیان مسأله و ضرورت انجام تحقیق

با ظهور انقلاب صنعتی و با گسترش شتابان شهرها، مخصوصاً متروپل ها، جوامع انسانی ساکن در آنها، با مشکلات عدیده ای روبه رو شده اند. یکی از بارزترین این مشکلات، تمرکزگرایی شدید در یک یا چند شهر و گسیختگی نظام سلسله مراتبی شهری در اکثر کشورها می باشد (سرای و اسکندری؛ ۱۳۸۶: ۱۶۶).

امروزه مشکلات فزاینده شهرهای بزرگ و روند رو به افزایش شهرنشینی در جهان، به ویژه در کشورهای رو به توسعه، از عوامل بازدارنده استراتژی های توسعه به شمار می رود. در چنین کشورهایی، رشد جمعیت شهرنشین، و گسترش لگام گسیخته شهرها، پیامدها و مشکلات چاره ناپذیر اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی پدید آورده است (ابراهیم زاده و همکاران؛ ۱۳۸۶: ۲۳۲). در نتیجه این مشکلات، تحلیل گران مسایل شهری و منطقه ای، توجه خود را به توسعه شهرهای کوچک و متوسط، به عنوان یک استراتژی لازم برای مقابله با عدم تعادل ناشی از توسعه شهرهای بزرگ، معطوف کرده اند (Mahdibeigi et al; 2010:158). چرا که، تا هنگامی که رشد شهری صرفاً به چند شهر بزرگ محدود باشد، گرایش بیشتری به تشدید و تمدید روند رشد در این مراکز خواهد بود تا انتقال تدریجی آنها به مراکز شهری کوچک تر (ایزدی؛ ۱۳۸۰: ۷).

در کشور ما نیز این رشد شتابان جمعیت شهرنشین به وضوح قابل مشاهده است به طوری که میزان شهرنشینی کشور از رقم ۳۱/۴ درصد سال ۱۳۳۵ به رقم ۷۱/۴ درصد در سال ۱۳۹۰ رسیده است. از عوامل عمده رشد درصد شهرنشینی در این مدت می توان به نرخ رشد طبیعی جمعیت در شهرها، مهاجرت از روستا به شهر، اسکان و تمرکز عشایر در شهرهای نوبنیاد، و تبدیل روستا به شهر در جریان افزایش جمعیت روستاهای بزرگ و رسیدن آن به آستانه جمعیتی شهر، استحاله آبادی های اطراف شهرهای بزرگ و نیز باز تعریف شهر در تقسیمات کشوری اشاره کرد (نفیسی فرد؛ ۱۳۹۰: ۴۹).

امروزه تمامی نظریه پردازان، محققان و برنامه ریزان به این یقین رسیده اند که بدون یک نظام سکونتگاهی متناسب و یک سلسله مراتب عملکردی سکونتگاهی، اهداف توسعه محقق نخواهد شد. بر این مبنا روند تکاملی نظریات و راهبردهای سکونتگاهی در طی دهه های اخیر به سمت توسعه و بهبود سکونتگاه های سطوح میانی و پایینی نظام سلسله مراتبی سوق پیدا کرده است. چرا که، توجه به توسعه سطوح برتر سکونت گاه های انسانی (شهرهای بزرگ) اهداف توسعه را محقق نساخته است (ایزدی؛ ۱۳۸۰: ۱). بنابر این، یکی از مهم ترین و مؤثرترین تلاش ها در جهت دستیابی به توسعه متوازن، توجه و تمرکز یافتن بر شهرهای کوچک، و تعیین و ارزیابی نقش آنها در توسعه و توسعه منطقه ای است (فنی؛ ۱۳۸۸: ۱۳).

سدر نیم قرن اخیر، در ایران، توسعه سرمایه داری در چارچوب اقتصاد متکی به نفت سبب رکود بخش کشاورزی و رشد شهری گردید. حاصل این پویش، از میان رفتن نقش شهرهای کوچک و پیدایش نوعی شبکه شهری است که به آن شبکه شهری زنجیره ای می گویند که به شکل گیری الگوی توسعه فضایی مرکز-پیرامون منجر گردیده است (ضرابی و موسوی؛ ۱۳۸۸: ۳). با شکست سیاست قطب رشد و تبعات منفی ناشی از آن، بعد از جنگ، سیاست کلی به سمت سیاست توسعه روستا - شهری به خصوص راهبرد یوفرد حرکت نمود. مبنای این راهبرد عدم تمرکز سرمایه گذاری ها در سکونتگاه های انسانی با تأکید بر استراتژی توسعه بر محور شهری در تأمین حداقل شرایط برای مردم روستایی است که آنها را قادر می سازد تا جوامع روستایی خود را به توسعه اجتماعی - اقتصادی برسانند. این راهبرد در ایران به شکل تبدیل روستاهای بزرگ به شهرهای

کوچک در جهت خارج نمودن روستاها از انزوای جغرافیایی و تحقق تعادل های ناحیه ای نمود پیدا کرد (سرای و اسکندری؛ ۱۳۸۶: ۱۶۹)؛ به طوری که طی سال های اخیر، توسعه شهرهای کوچک از طریق ارتقای روستاها به شهر، به عنوان یکی از سیاست های اصلی بهبود کیفیت زندگی نواحی روستایی در ایران مورد توجه قرار گرفته است و در این مسیر طی چند دهه اخیر، تعداد زیادی از نقاط روستایی به شهر ارتقا یافته اند (رضوانی و دیگران؛ ۱۳۸۹: ۳۳).

یکی از موضوعات مهمی که در سال های اخیر مورد توجه جغرافیدانان ایران بوده است بررسی و تحلیل نقش و عملکرد شهرهای کوچک و میانی در توسعه منطقه ای بوده است. اما، در تحقیقات اندکی موضوع تبدیل روستا به شهر و بازتاب های فضایی آن در نظام شبکه شهری و توسعه منطقه ای مورد توجه قرار گرفته است. بر این اساس هدف اصلی این تحقیق بررسی و تحلیل اثرات تبدیل روستا به شهر و نقش آن در توسعه منطقه ای و نظام شهری در استان خراسان رضوی طی نیم قرن اخیر (دوره ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰) می باشد.

۱-۲- پیشینه تحقیق در جهان و ایران

ایده و موضوع مطالعه و بررسی شهرها یا نقاط شهری کوچک در دنیای تحقیقات علمی، شاید اولین بار با کار جانسون (۱۹۷۰) و بحث مرکز توسعه روستایی فانل (۱۹۷۶) آغاز و مطرح گردید که جدیدترین موضوع در کار برنامه ریزی توسعه فضایی و منطقه ای بود. بدون شک، از مصرترین طرفداران این دیدگاه، دنیس راندینلی است. کار او با همکاری رودل (۱۹۷۸) و نوشته اش تحت عنوان "شهرهای درجه دوم در کشورهای در حال توسعه"، بحث عمیق و پرتوانی راجع به موضوع فراهم آورد (فنی؛ ۱۳۷۵: ۱۰).

راهبرد توسعه شهرهای کوچک از دهه ۱۹۷۰ به منظور ایجاد نظام سکونتگاهی متناسب و یکپارچه و الگوی عادلانه تر اقتصادی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفت. این راهبرد از آغاز دهه ۱۹۸۰ مورد توجه بیشتری واقع شد. به گونه ای که، در کنفرانس های بین المللی جمعیت و آینده مناطق شهری در شهر رم (رضوانی و دیگران؛ ۱۳۸۹: ۳۶) و دومین کنفرانس سازمان ملل درباره سکونتگاه های انسانی (هابیتت دو) بر این راهبرد تأکید شد (سیف الهی و دیگران؛ ۱۳۸۷: ۸۰). تحقیقات انجام گرفته در زمینه توسعه شهرهای کوچک و روستا شهرها و نقش آنها در توسعه ملی، منطقه ای و محلی نیز، به طور عمده مربوط به دهه های ۱۹۷۰ و به بعد می باشد. در حال حاضر انجام این گونه تحقیقات، به ویژه در کشورهای در حال توسعه کم و بیش دنبال می شود.

در کشور ما سابقه توجه به شهرهای کوچک به مفهوم خاص آن و از دیدگاه آمایشی، از برنامه پنجم عمرانی پیش از انقلاب (۵۶-۱۳۵۲) شروع گردید. این امر همزمان با دهه ۱۹۷۰ میلادی بوده است؛ زمانی که اغلب کشورهای جهان نیز در برنامه های خود به توسعه شهرهای کوچک توجه نمودند. لیکن، این بدان معنی نیست که قبل از آن شهرهای کوچک به کلی فراموش شده بودند. بلکه، توسعه و عمران این شهرها در قالب برنامه های عمران شهری (بویژه عمران فیزیکی) صورت می گرفت. علاوه بر برنامه های عمرانی، در مطالعات طرح آمایش سرزمین ستیران، طرح پایه آمایش سرزمین اسلامی در ایران (۸۱-۱۳۶۱)، طرح کالبدی ملی و نیز طرح ایران ۱۴۰۰؛ به اهمیت و نقش شهرهای کوچک در توسعه و نظام سلسله مراتب سکونتگاهی اشاره شده است (ایزدی؛ ۱۳۸۰: ۲۳۲-۲۲۹).

در سال های اخیر تحقیقات فراوانی در زمینه اهمیت، نقش و جایگاه شهرهای کوچک و روستا شهرها در برنامه های توسعه به ویژه در توسعه منطقه ای و روستایی و نیز در ارتباط با فرآیند تبدیل روستا به شهر و

نقش آن در سطوح ملی، منطقه ای و محلی؛ در قالب پایان نامه های کارشناسی ارشد و رساله های دکتری دانشگاه های مختلف کشور و نیز مقالات و طرح های تحقیقاتی مختلف؛ صورت پذیرفته است؛ که در همگی آنها بر نقش و اهمیت ایجاد و تقویت شهرهای کوچک و روستا شهرها در توسعه روستایی و منطقه ای تأکید گردیده است.

جدول ۱: لیست تحقیقات انجام شده در ارتباط با پدیده تبدیل روستا به شهر در ایران

عنوان	پدید آور
تبدیل روستاهای بزرگ به شهر نگاهی به یک سیاست (۱۳۷۸)	طاهرخانی
تبدیل روستا به شهر و نقش آن در توسعه روستایی مورد مطالعه: استان فارس (۱۳۸۰)	ایزدی خرامه
تحلیل اثرات تبدیل روستا به شهر: نمونه های موردی شهرهای شندآباد و سیس (۱۳۸۰)	جباری
اثرات تبدیل روستا به شهر بر بخش کشاورزی (مورد مطالعه: شهر اژیه و حوزه نفوذ آن در پایاب زاینده رود) (۱۳۸۵)	سیف الهی
روند تبدیل روستا به شهر و پیامدهای آن در شهرستان تالش (۱۳۸۶)	ضیاء توانا و همکاران
تبدیل روستاهای بزرگ به شهرهای کوچک و نقش آن در تعادل بخشی ناحیه ای مورد شناسی ریوش کاشمر (۱۳۸۶)	سرایبی و همکاران
اثرات تبدیل روستا به شهر بر بخش کشاورزی مناطق روستایی، مطالعه موردی شهر اژیه در پایاب زاینده رود (۱۳۸۷)	سیف الهی و همکاران
تحولات ساختاری - کارکردی پس از تبدیل نقاط روستایی به شهر (مورد: شهر کانی سور - بانه) (۱۳۸۷)	رحمانی و همکاران
روند تبدیل روستا به شهر و نقش آن در توسعه روستاهای پیرامونی (مورد: شلمزار در شهرستان شهر کرد) (۱۳۸۹)	شریفی
ارتقای روستاها به شهر و نقش آن در بهبود کیفیت زندگی ساکنان محلی (۱۳۸۹)	رضوانی و همکاران
بررسی رضایتمندی ساکنان مناطق روستایی در تبدیل نقاط روستایی به شهر (۱۳۹۰)	برقی و همکاران
روند تبدیل روستا به شهر با تأکید بر تحول مکانی - فضایی، مورد: ضیاء آباد قزوین (۱۳۹۰)	مرادی
<i>Transforming large villages into small towns and studying their role in rural development through Network Analysis Methodology: Rural district of Southern Behnam Arab (2010)</i>	<i>Mahdibeigi et al</i>

منبع: یافته های تحقیق

به طور کلی تحقیقات صورت پذیرفته در این حوزه را می توان به سه دسته کلی تقسیم بندی نمود: الف- تحقیقاتی که راجع به نقش و اهمیت شهرهای کوچک در ساماندهی فضایی و توسعه ملی، منطقه ای و محلی (روستایی) انجام پذیرفته است. ب- تحقیقاتی که راجع به نقش و اهمیت روستا شهرها در توسعه روستایی و ناحیه ای صورت پذیرفته است. ج- تحقیقاتی که راجع به پدیده تبدیل روستا به شهر و تأثیرات مختلف ناشی از آن صورت پذیرفته است. که خود این تحقیقات را می توان در یک تقسیم بندی دیگر به سه گونه به شرح زیر تقسیم بندی نمود:

۱ - تحقیقاتی که به بررسی نقش تبدیل روستا به شهر در توسعه روستایی پرداخته و تأثیرات فضایی، اقتصادی، اجتماعی، کارکردی و غیره، این ارتقا را بر محدوده حوزه نفوذ (روستاهای پیرامونی شهرهای نوپا) مورد مطالعه قرار داده اند (تحلیل خرد).

۲ - تحقیقاتی که به بررسی نقش تبدیل روستا به شهر بر تحولات اقتصادی، اجتماعی و کالبدی شهرهای نوپا پرداخته اند.

۳ - اندک تحقیقاتی (تنها یک مورد تحقیق) که به بررسی نقش و اهمیت تبدیل روستا به شهر بر توسعه ناحیه ای و منطقه ای پرداخته اند (تحلیل کلان).

به همین روی، در این پژوهش سعی گردیده است تا با بررسی و مطالعه تمامی این تحقیقات؛ جنبه و موضوعی جهت انجام پژوهش انتخاب گردد که در تحقیقات صورت پذیرفته پیشین بدان پرداخته نشده است. تا بدین وسیله علاوه بر تکمیل نمودن نتایج تحقیقات گذشته، معلومات جدیدی را نیز به یافته های تحقیقات پیشین اضافه نماید و بدین ترتیب یکی از مهم ترین ویژگی های یک تحقیق علمی که همانا ویژگی توسعه ای بودن آن است مورد توجه قرار گیرد. برپایه نتایج مطالعات صورت گرفته مشخص گردیده است که شهرهای کوچک، در توسعه سرزمینی، دارای نقش ها و کارکردهایی در چهار حوزه عمده به شرح ذیل می باشند: حوزه سطوح سرزمینی؛ حوزه توسعه بخشی؛ حوزه فعالیتی - فضایی و حوزه توسعه پایدار. که در این پژوهش سعی گردیده است تا به دو حوزه سرزمینی با تأکید بر سطح منطقه ای آن و حوزه فعالیتی - فضایی با تأکید بر توزیع فضایی جمعیت آن، پرداخته شود و نقش شهرهای کوچک و روستا شهرهای ایجاد شده در اثر فرآیند تبدیل روستاها به شهر، در این دو حوزه مورد بررسی و کنکاش قرار داده شود.

۱-۳- سئوال ها و فرضیه های تحقیق

پژوهش حاضر در پی یافتن پاسخی مستدل به سوالات اساسی زیر است:

۱- سهم فرآیند تبدیل روستا به شهر در افزایش خالص جمعیت شهری استان خراسان رضوی، به چه میزان است؟

۲- تبدیل روستا به شهر چه نقشی در تعادل فضایی جمعیت و نیز تعدیل نظام سلسله مراتب شهری استان خراسان رضوی داشته است؟

۳- آیا روستاهای تبدیل شده به شهر در جذب و نگهداشت جمعیت موفق عمل نموده اند؟

در پاسخ به پرسش های عنوان شده فوق، فرضیات زیر مطرح می گردد:

۱- به نظر می رسد سهم فرآیند تبدیل روستا به شهر در افزایش خالص جمعیت شهری استان خراسان رضوی؛ رقمی کم تر از یک پنجم^۱، (معادل ۲۰٪) افزایش کل می باشد.

۲- به نظر می رسد تبدیل روستا به شهر تأثیر مثبتی در بسامان سازی فضایی جمعیت و تعدیل نظام سکونتگاهی منطقه مورد مطالعه داشته است.

۳- به نظر می رسد روستاهای تبدیل شده به شهر در جذب و نگهداشت جمعیت موفق عمل نموده اند.

۱-۴- روش تحقیق

پژوهش حاضر براساس ماهیت و روش انجام تحقیق جزو تحقیقات توصیفی - تحلیلی می باشد. داده ها و اطلاعات مورد نیاز تحقیق از طریق کتابخانه ای و با استفاده از روش ترکیبی گردآوری شده است. ابزارهای

^۱ برای هر یک از عوامل مؤثر در میزان شهرنشینی کشور سهمی یکسان و معادل با ۲۰ درصد فرض گردیده است.

مورد استفاده در این پژوهش نیز؛ از هر دو نوع استاندارد و محقق ساخته بوده است. با توجه به این که داده های مورد استفاده در این پژوهش همگی از نوع کمی و گسسته می باشند؛ لذا، جهت تجزیه و تحلیل داده ها از شیوه تجزیه و تحلیل کمی با تکیه بر مدل ها و تکنیک های برنامه ریزی منطقه ای و بهره گیری از نرم افزارهای رایانه ای استفاده گردیده است. در این راستا مدل ها و تکنیک هایی در دو سطح عناصر جامعه و عناصر نمونه و در دو مقطع قبل و بعد از شهر شدن شهرهای نوپا و نیز به دو شیوه با احتساب شهرهای نوپا و بدون احتساب آن ها مورد استفاده قرار گرفته است.

۱-۴-۱- جامعه آماری و روش نمونه گیری

جامعه آماری مورد بررسی در این پژوهش شامل تمامی روستاهایی است که بین سرشماری های سال های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰؛ به شهر ارتقا یافته اند و اکنون جزو شبکه شهری استان خراسان رضوی محسوب می شوند. با توجه به تقسیمات سیاسی صورت گرفته در منطقه مورد مطالعه؛ که طی آن استان خراسان در سال ۱۳۸۳ به سه استان خراسان رضوی، شمالی و جنوبی تقسیم گردیده بود و از آن جایی که مطالعه موردی این پژوهش تنها استان خراسان رضوی را شامل می گردید؛ لذا، لازم بود تا نخست با انجام بازسازی های جمعیتی برای سرشماری های پیش از تقسیم استان، جمعیت آبادی ها، شهرها، بخش ها و شهرستان ها و در نهایت جمعیت استان خراسان رضوی در سرشماری های پیش از تقسیم استان، تفکیک و تعیین گردد. از این رو با انجام فعالیتی دقیق و درعین حال وقت گیر جمعیت کل استان خراسان رضوی و نیز جمعیت نقاط شهری و روستایی آن در سرشماری های سال های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵ بازسازی و تعیین گردید تا بدین صورت بتوان به جامعه آماری مورد نظر دست پیدا کرد.

جدول ۲: روستاهای ارتقا یافته به شهر در دوره های مختلف سرشماری (جامعه آماری مورد مطالعه)

۱۳۳۵-۴۵	تایباد، فریمان، خواف، خرو
۱۳۴۵-۵۵	چناران، سرخس، بردسکن، طرqbه، فیض آباد، بجستان، دررود، ساختمان، طرق، گلشهر
۱۳۵۵-۶۵	خلیل آباد، شاندیز، صالح آباد، جغتای، کلات، رشتخوار
۱۳۶۵-۷۵	نقاب، دولت آباد، سنگان باخرز، فیروزه، چاپشلو
۱۳۷۵-۸۵	خرو، کاریز، مشهد ریزه، نصرآباد، فرهادگرد، نشتیفان، نیل شهر، سلامی، جنگل، کندر، ریوش، انابد، سفید سنگ، سلطان آباد، قلندرآباد، رضویه، قاسم آباد، ششتمد، شهرزو، روداب، کدکن، قدمگاه، بایگ، یونسی، داورزن، عشق آباد، چکنه، رباط سنگ، مزدآوند، ملک آباد
۱۳۸۵-۹۰	گلمکان، احمدآباد صولت، بار، شادمهر، شهرآباد، همت آباد

منبع: یافته های تحقیق

اما، با توجه به این که صفت مورد بررسی در بین جامعه مورد مطالعه در این پژوهش به طور ناهمگونی توزیع شده بود؛ لذا، جهت انتخاب نمونه ها ابتدا جامعه مورد مطالعه بر اساس شاخص زمانی (مدت زمان سپری شده از شهر شدن نقاط) به ۶ گروه همگون تر تقسیم و سپس با استفاده از روش نمونه گیری تصادفی با جایگذاری؛ دو گروه نمونه مشتمل بر ۱۷ شهر به عنوان نمونه انتخاب گردید^۱. همچنین در انتخاب نمونه ها

^۱ - تا کنون در هیچ کدام از تحقیقات صورت گرفته پیش از این، نمونه ای با این حجم وسیع جهت بررسی موردی انتخاب نگردیده است.

دو شرط مهم و اساسی مدّ نظر قرار گرفته است: حداقل ۵ سال از زمان تبدیل شدن نقاط نمونه به شهر گذشته باشد و نیز جمعیت آنها در آخرین سرشماری کشور (۱۳۹۰) کم تر از ۲۵ هزار نفر باشد.

جدول ۳: نمونه های مورد مطالعه

نمونه گروه اول	خلیل آباد، شاندیز، صالح آباد، جغتای، کلات، رشتخوار، بیدخت، کاخک، نوخندان، لطف آباد، باجگیران
نمونه گروه دوم	نقاب، دولت آباد، سنگان، باخرز، فیروزه، چاپشلو

۲- مبانی نظری تحقیق

۲-۱- نظام شهری

نظام شهری عبارت است از مجموعه ای از شهرها و شهرک های به هم پیوسته که در درون یک قلمرو خاص، استقرار یافته اند (Gregory et al; 2009:791). در تعریفی کامل تر می توان گفت نظام شهری عبارت است از مجموعه ای از شهرهای وابسته به هم که ساختار نظام سکونتگاه های شهری را در یک ناحیه، منطقه، کشور و جهان پدید می آورند. نظام شهری تنها محدود به مجموعه کالبدی از سکونتگاه های شهری نیست. بلکه، جریان ها و ارتباطات میان این سکونتگاه ها را نیز در بر می گیرد. این جریان ها عبارتند از: جمعیت، سرمایه، عوامل تولید، ایده ها، اطلاعات و نوآوری (عظیمی؛ ۱۳۸۱: ۵۳). در عام ترین شکل، نظام شهری را شاید بتوان در قالب تفکر سیستمی، مشتمل بر مجموعه ای از نظام های شهری یا به طور اخص تر فضاهای شهری دانست که در یک ارتباط متقابل و تعامل دو جانبه، با یکدیگر عمل کرده و در یک شبکه ساختاری و عملکردی، باعث پویایی و تداوم زنجیره توسعه ملی، منطقه ای و محلی می گردند (رفعیان؛ ۱۳۷۵: ۷۲). در واقع سیستم شهری، یک مجموعه گذرگاهی محسوب می شود که در آن، تولیدات، نوآوری ها و عقاید از بالاترین سطح و از بزرگ ترین شهر به شهرهای بزرگ، شهرهای میانی، شهرهای کوچک و در نهایت به روستاها می رسد و بین عناصر تشکیل دهنده این مجموعه ارتباط برقرار می سازد (شکوئی، ۱۳۷۸: ۳۴۰). به طور خلاصه نظام شهری را می توان مجموعه ای از شهرها دانست که با هم در یک کنش و واکنش متقابل بوده و در یک ترکیب ویژه با سلسله مراتبی از نقش ها و عملکردها، نقشی کلیدی در توسعه ملی و منطقه ای بر عهده دارند (زبر دست؛ ۱۳۸۳: ۱۱). لازم به ذکر است که اصطلاح سیستم شهری اولین بار توسط بریان بری در سال ۱۹۶۴ به کار گرفته شد. منظور وی از نظام شهری، گروهی از شهرهای وابسته و مرتبط به هم، یعنی همان مفهوم معادل شبکه شهری می باشد (تقوایی و صابری؛ ۱۳۸۹: ۵۷).

۲-۲- تعریف شهر کوچک

شاید مسأله و مشکل تعریف شهرهای کوچک به قدمت مشکل تعریف مفهوم شهر و شهرنشینی باشد. حتی مسأله تعریف شهرهای کوچک مشکل تر نیز هست. به این علت که اکثر کشورها حداقل به لحاظ اداری و رسمی، تعریف هایی برای مراکز شهری یا شهرک ها دارند. در حالی که، هیچ تعریفی برای مواردی هم چون مراکز شهری کوچک، متوسط و بزرگ وجود ندارد (Owusu; 2005:21). عوامل متعددی در اندازه یک شهر مؤثرند که توصیف آنها و نقشی که هر کدام به عهده دارد، به تعریف اندازه شهر کمک می کند. این عوامل عبارتند از: تعداد جمعیت شهر؛ توان اقتصادی شهر؛ اندازه فیزیکی شهر و تراکم شهر. لکن در مطالعات مربوط به اندازه شهر، اغلب عامل جمعیت، به عنوان عامل نشان دهنده اندازه شهر به کار گرفته شده است. سازمان

ملل متحد نیز در دسته بندی اندازه شهرها صرفاً به ملاک های جمعیتی تکیه دارد (زبر دست؛ ۱۳۸۳: ۹-۷). به همین علت، تعریف شهرهای کوچک در کشورهای مختلف متفاوت بوده و هر کدام با توجه به ویژگی ها و شرایط خاص خود دارای تعریف و اندازه جمعیتی مشخصی هستند. همین موضوع سبب شده است که دامنه جمعیتی شهرهای کوچک از کشوری به کشور دیگر متفاوت باشد. لازم به ذکر است که در ایران، با توجه به شرایط و مقتضیات مکانی و خاص استان ها و مناطق، نقاط شهری بین ۲۰ تا ۵۰ هزار نفر به عنوان شهرهای کوچک شناسایی و پذیرفته شده است و کم تر از آن را در زمره شهرهای بسیار کوچک یا روستا شهرها می آورند (فنی؛ ۱۳۷۵: ۷).

۲-۳- نقش شهرهای کوچک در توسعه و تعادل منطقه ای

بررسی های به عمل آمده در سال های اخیر، نشان می دهد که شهرهای کوچک در توسعه اجتماعی - اقتصادی کشورهای آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین اهمیت خاصی دارند. زیرا، عرضه کارکردهای مختلف اجتماعی، اقتصادی و خدماتی در شهرهای کوچک از عوامل مهم توسعه ناحیه ای و ملی شناخته می شود (شکوئی؛ ۱۳۸۷: ۴۱۴). نقش شهرهای کوچک در توسعه ملی مشتمل بر موارد زیر است: مقابله با برتری و تورم ناموزون شهری؛ تسهیل رشد کلان شهرها همراه با عدم تمرکز؛ ارائه و عرضه امکانات دسترسی نواحی روستایی به خدمات شهری برتر؛ پیوند نواحی روستایی و شهری و بهبود یکپارچگی فضایی ملی همراه با توزیع و پراکندگی بیشتر جمعیت (Mathur; 1982:16). شهرهای کوچک با تأمین امکانات شغلی، تجاری، آموزشی و بهداشتی در نقش مراکز توزیع عمل می کنند و به عنوان بازار تولیدات کشاورزی حوزه های روستایی، بخش از ناحیه را به تحرک اجتماعی - اقتصادی می رسانند. در صورت پیدایش تحرک های اجتماعی - اقتصادی در شهرهای کوچک، پذیرش بخشی از مهاجران روستایی در این قبیل شهرها عامل خنثی کننده مهاجرت های روستایی به شهرهای بزرگ است (شکوئی؛ ۱۳۸۷: ۴۱۴). در واقع این مراکز شهری با تمرکز امکانات خدماتی و ارائه آنها به نواحی اطراف خود و تخصص یابی در امر بازرگانی، به عنوان یک اهرم توسعه منطقه ای قلمداد می گردند (ایزدی؛ ۱۳۸۰: ۱۷۵). بنابراین، الگوی رشد جمعیت و شهرنشینی با اتخاذ سیاست ها و تدابیری برای هدایت مازاد جمعیت روستایی به شهرهای کوچک و تشویق ساکنین شهرهای بزرگ و متوسط به استقرار در این گونه شهرها قابل تغییر است (علیزاده و کارونی؛ ۱۳۶۵: ۱۲۷). تیسدل معتقد است با توجه به این که نیروهای طبیعی بازار قادر به ایجاد نظام بهینه توزیع جمعیت در سکونتگاه های سرزمین نیستند، برای پیشگیری از تمرکز در برخی از نقاط، توجه به رشد شهرهای کوچک و میان مقیاس باید به عنوان راهی در سیاست گذاری نظام اسکان مورد تأکید قرار گیرد. (امکچی؛ ۱۳۸۳: ۵۰).

۳ - مدل ها و تکنیک های تجزیه و تحلیل اطلاعات

۳-۱- مدل رتبه - اندازه در نظام شهری و منطقه ای

یکی از مدل های رایج که چگونگی وجود یا عدم وجود سلسله مراتب شهری را در استان (منطقه) یا کشور مورد بررسی قرار می دهد، مدل رتبه - اندازه است (زیاری؛ ۱۳۸۸: ۱۸۱). زیپف ثابت می کند چنان چه توزیع جمعیت شهرها، تصادفی باشد، رتبه شهرها ارتباط خطی معکوس با نسبت لگاریتم جمعیت (اندازه) شهرها خواهد داشت (زنگی آبادی و صابری؛ ۱۳۸۹: ۱۴۳).

۳-۲- شاخص نخست شهر

ایده نخست شهری، اولین بار توسط مارک جفرسون در سال ۱۹۳۹ در مقاله ای با عنوان "قانون نخست شهری" مطرح شد (اکبری و دیگران؛ ۱۳۸۸: ۸). شاخص نخست شهر از تقسیم کردن جمعیت بزرگ ترین شهر به کل جمعیت شهری نظام شهری کشور یا منطقه به دست می آید. هر چه مقدار عددی این شاخص بیشتر باشد، شهر نخست دارای تسلط بیشتری است (حکمت نیا و موسوی؛ ۱۳۹۰: ۱۹۸).

۳-۳- شاخص تمرکز هرفیندال

این شاخص میزان تمرکز در نظام شهری را مورد بررسی قرار می دهد. هرچه مقدار عددی این شاخص بیشتر باشد، میزان تمرکز بیشتری را نشان می دهد (فرهودی و دیگران؛ ۱۳۸۸: ۵۹) فرمول این ضریب بدین شرح است:
$$Hi = \sum_{i=1}^n \left(\frac{P_i}{P}\right)^2$$
 که P_i : جمعیت شهر i و P : کل جمعیت شهری منطقه مورد مطالعه است.

۳-۴- مدل ضریب کشش پذیری

این مدل شاخصی است که به وسیله آن می توان درصد جمعیت شهرنشین را در مقابل جمعیت کل برآورد نمود. یعنی در مقابل هر یک از درصد افزایش جمعیت کل (کشور، استان، شهرستان) در دوره زمانی مشخص، جمعیت شهرنشین (در شهر مورد نظر) چه میزان افزایش یا کاهش دارد (حکمت نیا و موسوی؛ ۱۳۹۰: ۲۱۸). همچنین از طریق این شاخص می توان گرایشات موجود در فضای منطقه و میزان کشش پذیری جمعیتی آن را محاسبه و در مقیاس منطقه ای با سایر کانون های جمعیتی مقایسه نمود. فرمول این ضریب بدین شرح است:
$$E_{(t,t+10)} = \frac{T_{2t}(t,t+10)}{T(t,t+10)}$$
 که در آن E (ضریب کشش پذیری در فاصله زمانی t و $t+10$)؛ T (نرخ رشد سالانه جمعیت شهری) و T (نرخ رشد سالانه جمعیت کل) است (فنی؛ ۱۳۷۵: ۲۴۰).

۳-۵- ضریب جینی

برای سنجش وضعیت توزیع جمعیت در نقاط شهری منطقه می توان از ضریب جینی استفاده نمود. مقدار ضریب جینی بین صفر و یک خواهد بود. اگر منحنی لورنز بر خط نرمال منطبق باشد، جمعیت یابی نقاط شهری در منطقه کاملاً متعادل است. بنابراین، مقدار ضریب جینی نیز برابر صفر خواهد شد. به عکس، ضریب جینی برابر با یک، زمانی حاصل می شود که جمعیت یابی نقاط شهری کاملاً نامتعادل است. البته، در عمل حالت های کاملاً متعادل وجود ندارد (تقوایی و گودرزی؛ ۱۳۸۸: ۱۱۷).

۳-۶- مدل آنتروپی

آنتروپی نسبی که یک شاخص مشتق شده از آنتروپی شانون است، دارای مقداری بین حداقل صفر تا حداکثر یک می باشد (Tsai, 2005: 145). این مدل معیاری است برای سنجش توزیع جمعیت شهری و توزیع شهرها در طبقات شهری یک منطقه. با استفاده از این مدل می توان به میزان تعادل فضایی استقرار جمعیت و تعداد شهرها در سطح شبکه شهری، استانی، منطقه ای و ملی پی برد (قرخلو و دیگران؛ ۱۳۸۷: ۸۵). این مدل، در واقع معیاری برای سنجش نحوه توزیع یک متغیر در ناحیه یا منطقه است و می تواند در تشخیص تعادل فضایی مورد استفاده قرار گیرد. این شاخص همچنین به منظور تعیین تأثیرات جمعیتی شهرهای کوچک و میانی در یک منطقه یا کشور جهت بررسی تعادل فضایی، به کار گرفته می شود. اگر ضریب آنتروپی به طرف صفر میل کند حکایت از تمرکز بیشتر و عدم تعادل در توزیع جمعیت بین کانون ها دارد و اگر به طرف یک و

بالتر از آن میل کند توزیع متعادل تری را در عرصه منطقه ای نشان می دهد(داداش پور و مولودی؛۱۳۹۰: ۱۱۰).

۴ - معرفی اجمالی منطقه مورد مطالعه

استان خراسان رضوی، بخشی از استان پهناور خراسان بزرگ می باشد که با مصوبه دولت در سال ۱۳۸۳ و پس از تقسیم خراسان به سه قسمت شمالی، رضوی و جنوبی ایجاد شده است(سالنامه آماری استان؛۱۳۸۹: ۲۳). خراسان رضوی یکی از پرجاذبه ترین مناطق ایران است که دربرگیرنده حرم مطهر حضرت رضا (ع) می باشد و یکی از مهم ترین قطب های گردشگری مذهبی - فرهنگی ایران را تشکیل می دهد. این استان در شمال شرقی ایران واقع شده است. چهارمین استان وسیع کشور است. این استان با کشور ترکمنستان ۵۳۱/۶ کیلومتر و با کشور افغانستان ۳۰۲ کیلومتر مرز مشترک دارد. از لحاظ مرزهای داخلی با استان های خراسان شمالی، خراسان جنوبی، یزد و سمنان مجاور است. تعداد جمعیت استان در سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰ هجری شمسی برابر ۵۹۹۴۴۰۲ نفر بوده است. سهم جمعیت استان خراسان رضوی از جمعیت کل کشور در سال ۱۳۹۰ برابر با ۷/۹۸ درصد می باشد. میزان شهرنشینی این استان نیز در سال ۱۳۹۰ برابر با ۷۱/۹ درصد می باشد(درگاه ملی آمار).

سیمای شهرنشینی و وضعیت نظام شهری، در محدوده مطالعه، یعنی استان خراسان رضوی، دارای وضعیت مشابه با کشور است. روند افزایش سریع تعداد شهرها در این استان طی دهه های اخیر، همانند کل کشور، کاملاً مشهود است. به گونه ای که تعداد شهرهای استان از رقم ۹ شهر سال ۱۳۳۵ به رقم ۷۲ شهر در آخرین سرشماری کشور یعنی سال ۱۳۹۰ رسیده است. آن چه مسلم است اضافه شدن این تعداد شهر به شبکه سکونتگاه های شهری استان، دارای آثار اقتصادی، اجتماعی و کالبدی خاص خود می باشد. ضمن این که، نظام سلسه مراتب و سطح شهرنشینی استان را نیز دستخوش دگرگونی می سازد.

جدول ۴: روند تغییرات تعداد شهرهای کشور و استان ۱۳۳۵-۹۰

۱۳۹۰	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵	۱۳۳۵	
۱۳۳۱	۱۰۱۲	۶۱۲	۴۹۶	۳۷۳	۲۷۲	۱۹۹	تعداد شهرهای کشور
۷۲	۶۶	۳۶	۳۰	۲۳	۱۳	۹	تعداد شهرهای استان

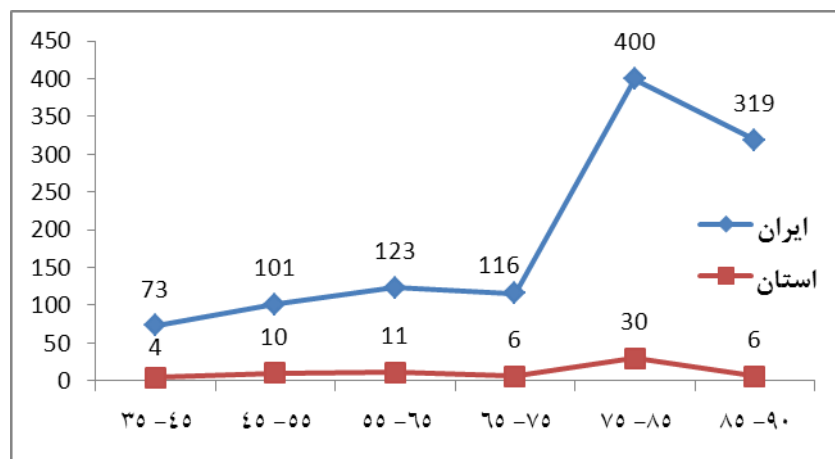
استخراج: نگارندگان

در بحث تبدیل روستا به شهر نیز همچون بحث شهرنشینی، مشابهت بین وضعیت کشوری و منطقه مورد مطالعه به وضوح قابل مشاهده است، از آن جهت که هم در سطح کشور و هم در سطح استان، بیشترین میزان ارتقای روستا به شهر طی دهه ۸۵-۱۳۷۵ رخ داده است. علت این امر را باید در تغییر و تحولات صورت پذیرفته در قوانین تقسیمات کشوری در ارتباط با ملاک های شناخت شهر دانست. چراکه، در سال ۱۳۷۱ تبصره‌ای (تبصره ۵) به ماده ۴ قانون تعاریف و ضوابط تقسیمات کشوری مصوب سال ۱۳۶۲ الحاق گردید که بر اساس آن شرط جمعیتی برای روستاهای مرکز بخش حذف گردید. طبق این تبصره و آیین نامه اجرایی آن، تلقی شهر و تأسیس شهرداری به طور انحصاری در روستاهای مرکز بخش با هر میزان جمعیت و همچنین روستاهای واجد شرایط، در تراکم کم با حداقل ۴ هزار نفر جمعیت و در تراکم متوسط با حداقل ۶ هزار نفر جمعیت خواهد بود (طاهرخانی؛ ۱۳۷۸: ۱۸). این قانون اگرچه در سال های اولیه تأثیر چندانی در افزایش نقاط شهری نداشت؛ اما، از سال ۱۳۷۵ به بعد، فرآیند تبدیل روستا به شهر، رشد فزاینده ای به خود گرفت. به طوری که، فقط در یک سال (۱۳۷۹)؛ ۱۲۰ شهر به تعداد نقاط شهری کشور افزوده شد (سرایی و اسکندری؛ ۱۳۸۶: ۱۷۰).

جدول ۶: تعداد روستاهای ارتقا یافته به شهر و نرخ متوسط سالانه تبدیل روستا به شهر

-۹۰	-۸۵	-۷۵	-۶۵	-۵۵	-۴۵	
۸۵	۷۵	۶۵	۵۵	۴۵	۳۵	
۳۱۹	۴۰۰	۱۱۶	۱۲۳	۱۰۱	۷۳	تعداد روستاهای ارتقا یافته به شهر در ایران
۶۳/۸	۴۰	۱۱/۶	۱۲/۳	۱۰/۱	۷/۳	نرخ متوسط سالانه تبدیل روستا به شهر در ایران
۶	۳۰	۶	۱۱	۱۰	۴	تعداد روستاهای ارتقا یافته به شهر در استان
۱/۲	۳	۰/۶	۱/۱	۱	۰/۴	نرخ متوسط سالانه تبدیل روستا به شهر در استان

منبع: یافته های تحقیق

شکل ۲: تعداد روستاهای ارتقا یافته به شهر در ایران و استان

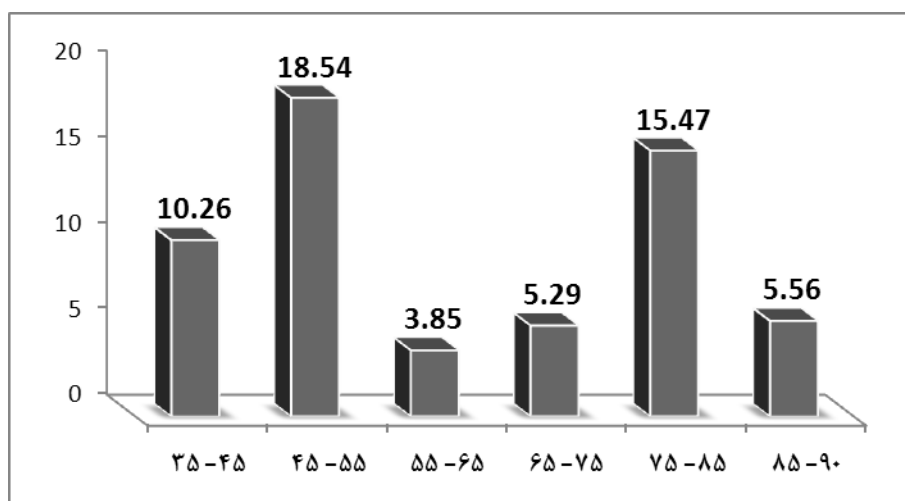
پس از مشخص نمودن روند و تغییرات پدیده تبدیل روستا به شهر در محدوده مورد مطالعه، جهت آزمون فرضیه اول تحقیق و تعیین سهم فرآیند مورد اشاره در افزایش خالص جمعیت شهری استان اقدام گردید که

نتایج حاصل از آن به شرح جدول شماره (۷) می باشد. نتایج محاسبات و نیز نمودار حاصل از آن (شکل ۳) به روشنی گویای این واقعیت است که در تمامی دوره های مورد مطالعه؛ سهم فرآیند تبدیل روستا به شهر در افزایش خالص جمعیت شهری استان خراسان رضوی رقمی کم تر از یک پنجم یا همان ۲۰ درصد افزایش کل بوده است. لذا، با توجه به نتیجه به دست آمده فرضیه اول تحقیق تأیید می گردد.

جدول ۷: تعیین سهم فرآیند تبدیل روستا به شهر در میزان افزایش جمعیت شهرنشین استان

۸۵-۹۰	۷۵-۸۵	۶۵-۷۵	۵۵-۶۵	۴۵-۵۵	۳۵-۴۵	
۲۷۷۸۰	۱۴۳۶۴۴	۳۸۰۰۶	۴۲۰۳۳	۸۴۷۵۱	۲۵۰۷۰	میزان جمعیت اضافه شده به شبکه شهری استان از طریق تبدیل روستا به شهر
۵/۵۶	۱۵/۴۷	۵/۲۹	۳/۸۵	۱۸/۵۴	۱۰/۲۶	درصد جمعیت اضافه شده به شبکه شهری استان از طریق تبدیل روستا به شهر
۰/۹۲	۰/۵۱	۰/۸۸	۰/۳۵	۱/۸۵	۲/۵۶	سهم متوسط هر شهر نوپا در افزایش جمعیت شهرنشین استان

منبع: یافته های تحقیق

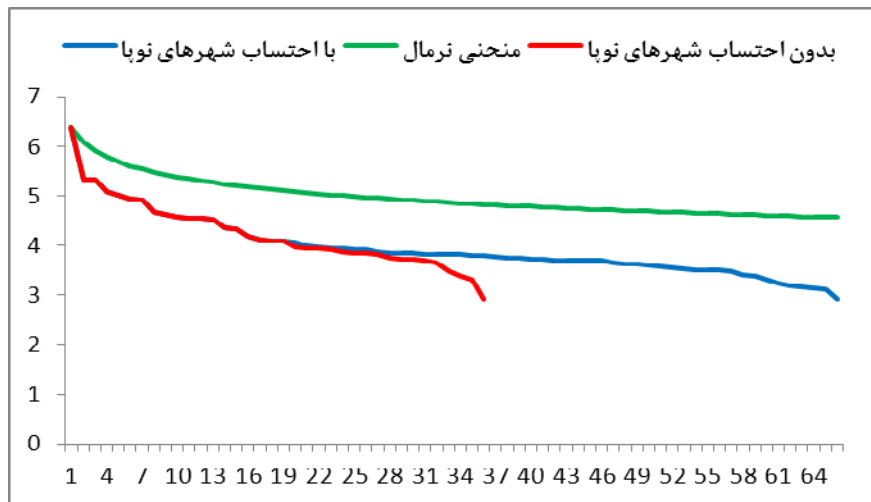

شکل ۳: درصد جمعیت اضافه شده به شبکه شهری استان از طریق تبدیل روستا به شهر

به منظور آزمون فرضیه دوم تحقیق و پاسخ به این سؤال که پدیده تبدیل روستا به شهر چه نقشی در تعادل فضایی جمعیت و نیز تعدیل نظام سلسله مراتب سکونتگاهی استان خراسان رضوی داشته است، از مدل های رتبه - اندازه شهری زیپف؛ ضریب جینی؛ ضریب آنتروپی؛ شاخص نخست شهری و شاخص تمرکز هرفیندال استفاده گردیده است. بدین ترتیب که مدل های مذکور یک بار با احتساب شهرهای نوپا و یک بار دیگر بدون احتساب آنها مورد سنجش و آزمون قرار گرفته اند.

بررسی نتایج حاصل از مدل رتبه - اندازه و نمودارهای مربوط به توزیع سلسله مراتبی شهرهای استان در هفت دوره سرشماری سال های ۹۰-۱۳۳۵، تمایل یافتن شبکه شهری استان، به سمت خط توزیع نرمال در

صورت اضافه شدن شهرهای نوپا به شبکه شهری منطقه را نشان می دهد. هر چند که، مقدار آن به جهت کوچک اندام بودن نقاط اضافه شده به شبکه، چندان قابل توجه و مؤثر نیست؛ اما، با افزوده شدن شهرهای نوپا به مجموعه شبکه شهری استان، نمودارهای رتبه - اندازه، قرابت بیشتری به منحنی نرمال یافته است و نظام سلسله مراتب سکونتگاهی استان به سوی تعادلی هرچند اندک میل کرده است. در شکل ۴، نمایش لگاریتمی سلسله مراتب شهری استان یکبار با احتساب شهرهای نوپا و یکبار بدون احتساب آنها و تنها برای یکی از هفت دوره سرشماری مورد مطالعه ترسیم و به نمایش درآمده است.

شکل ۴: تأثیر تبدیل روستا به شهر در سلسله مراتب شهری استان ۱۳۸۵

همچنین تحلیل نتایج و یافته های مدل های به کار رفته بیانگر این است که در تمامی دوره های مورد مطالعه، افزوده شدن شهرهای نوپا به مجموعه شبکه شهری استان در آن دوره، باعث کاهش شاخص تمرکز هرفیندال و نیز کاهش میزان نخست شهری استان گردیده است. به عبارتی افزوده شدن این شهرها به شبکه شهری منطقه، از میزان تمرکز نظام شهری منطقه کاسته و نخست شهری استان را نیز تعدیل نموده است. لذا، به لحاظ فضایی تأثیر مثبتی بر شبکه شهری استان داشته است.

جدول ۸: محاسبه شاخص هرفیندال و نخست شهری نظام شهری استان خراسان رضوی

شاخص شاخص نخست شهری (UPI)			شاخص تمرکز هرفیندال (H)		
بدون احتساب شهرهای نوپا	با احتساب شهرهای نوپا	سرشماری	بدون احتساب شهرهای نوپا	با احتساب شهرهای نوپا	سرشماری
۰/۶۸۸	۰/۶۶۰	۱۳۴۵	۰/۴۸۹۶	۰/۴۵۱۲	۱۳۴۵
۰/۶۷۳	۰/۶۲۰	۱۳۵۵	۰/۴۶۷۲	۰/۳۹۷۴	۱۳۵۵
۰/۶۸۸	۰/۶۷۵	۱۳۶۵	۰/۴۸۵۰	۰/۴۶۶۴	۱۳۶۵
۰/۶۶۳	۰/۶۵۴	۱۳۷۵	۰/۴۵۰۷	۰/۴۳۹۰	۱۳۷۵
۰/۶۶۱	۰/۶۳۶	۱۳۸۵	۰/۴۴۸۳	۰/۴۱۵۲	۱۳۸۵
۰/۶۴۵	۰/۶۴۱	۱۳۹۰	۰/۴۲۶۴	۰/۴۲۰۹	۱۳۹۰

جدول ۹: محاسبه ضریب جینی و آنتروپی نظام شهری استان خراسان رضوی

ضریب آنتروپی جمعیت شهرهای استان			ضریب جینی طبقات جمعیتی نظام شهری استان		
بدون احتساب شهرهای نوپا	با احتساب شهرهای نوپا	سرشماری	بدون احتساب شهرهای نوپا	با احتساب شهرهای نوپا	سرشماری
۰/۵۵۸۴	۰/۵۴۶۷	۱۳۴۵	۰/۶۵۱	۰/۶۹۷	۱۳۴۵
۰/۵۲۸۸	۰/۵۴۱۰	۱۳۵۵	۰/۵۰۱	۰/۷۴۲	۱۳۵۵
۰/۴۷۴۴	۰/۴۴۴۱	۱۳۶۵	۰/۷۷۸	۰/۸۳۸	۱۳۶۵
۰/۴۵۳۸	۰/۴۵۲۰	۱۳۷۵	۰/۸۳۲	۰/۸۴۷	۱۳۷۵
۰/۴۴۲۶	۰/۴۳۲۰	۱۳۸۵	۰/۸۴۳	۰/۸۶۶	۱۳۸۵
۰/۴۲۳۸	۰/۴۲۴۰	۱۳۹۰	۰/۸۶۸	۰/۸۶۹	۱۳۹۰

بررسی نتایج محاسبات مربوط به مدل های آنتروپی و جینی نیز نشان دهنده این مطلب است که تقریباً در تمامی دوره ها، با افزوده شدن شهرهای نوپا به شبکه شهری استان، نظام شهری منطقه مورد مطالعه به سمت عدم تعادل سوق پیدا نموده است. این امر، به عبارتی با نتایج و یافته های مدل های پیشین در تضاد خواهد بود. این امر بدان جهت است که در حقیقت با اضافه شدن تعدادی از شهرهای کم جمعیت به شبکه شهری منطقه، عدم تعادل بین درصد تعداد و درصد جمعیت شهرها بیشتر می شود. به بیانی دیگر، تعداد بیشتری از شهرهای کوچک سهم ناچیزی از جمعیت را به خود اختصاص می دهند که این به معنی تمرکز بیشتر شهری و کم اهمیت تر شدن مراکز شهری کوچک در تمرکز زدایی جمعیتی منطقه نیست.

با توجه به یافته های تمامی مدل های به کار گرفته شده در ارتباط با آزمون فرضیه دوم تحقیق، می توان چنین استنباط نمود که شبکه شهری منطقه، در طول تمامی دوره های مورد مطالعه، دارای وضعیتی نامتعادل بوده و شدیداً از پدیده ماکروسفالی متأثر بوده است. در چنین شرایطی اضافه شدن شهرهای نوپا به شبکه شهری منطقه مورد مطالعه، فقط توانسته است از شدت و سرعت این حرکت رو به عدم تعادل بکاهد و به علت کوچک اندام بودن شهرهای نوپای اضافه شده به شبکه شهری استان، این شهرها نتوانسته اند علاوه بر کند کردن این سیر قهقرایی، جهت آن را نیز تغییر دهند. هر چند بر اساس یافته های پیشین به روشنی مشخص گردید که با اضافه شدن این شهرها به مجموعه شهری استان، در تمامی دوره ها از شدت تمرکز و نخست شهری استان کاسته شده و منطقه مورد مطالعه به سمت تعادلی اندک متمایل گردیده است.

۵-۲- تبدیل روستا به شهر و نقش آن در توسعه منطقه مورد مطالعه

جهت آزمون فرضیه سوم پژوهش و پاسخ به این سؤال که آیا روستاهای تبدیل شده به شهر در جذب و نگهداشت جمعیت موفق عمل نموده اند یا خیر؛ از مدل ضریب کشش پذیری^۱ استفاده گردیده است. برای این منظور به محاسبه ضریب کشش پذیری برای هر دو گروه نمونه، مشتمل بر ۱۷ روستاشهر؛ در دو مقطع پیش از ارتقای شهرهای نوپا و پس از آن و در سه دوره زمانی ۱۰ سال، ۱۵ سال و ۲۰ سال اقدام گردیده است. بدین صورت که ابتدا شهرهای نمونه بر اساس مقدار ضریب محاسبه شده به دو گروه اصلی تقسیم گردیده اند:

الف- شهرهایی با ضریب کشش پذیری بیشتر از یک (شهرهای دارای توان جذب جمعیت)؛

ب- شهرهایی با ضریب کشش پذیری کم تر از یک (شهرهای فاقد توان جذب جمعیت).

^۱ -Elastic ability Index

سپس در مرحله بعدی، هر کدام از این گروه ها به دو زیر گروه دیگر به شرح زیر تقسیم گردیده اند:

ج- شهرهایی که دارای ضریب کشش پذیری بالاتری نسبت به مقطع پیش از شهر شدنشان بوده اند

د- شهرهایی که دارای ضریب کشش پذیری کم تری نسبت به مقطع پیش از شهر شدنشان بوده اند.

در مرحله سوم، شهرهای نوپای مورد مطالعه را، بر حسب این که جزو کدام یک از گروه های چهارگانه فوق بوده اند به یکی از چهار وضعیت «کاملاً موفق»، «موفق»، «نسبتاً موفق» و «ناموفق» تقسیم بندی نموده و در پایان به جهت دست یافتن به یک نتیجه کلی در ارتباط با میزان موفقیت شهرهای نوپا در جذب و نگه داشت جمعیت؛ سه گروه اول را موفق و گروه چهارم، ناموفق محسوب گردیده اند.

جدول ۱۰: محاسبه ضریب کشش پذیری برای شهرهای نمونه مورد مطالعه

نمونه گروه دوم				نمونه گروه اول			
پس از ارتقا به شهر		پیش از ارتقا به شهر		پس از ارتقا به شهر		پیش از ارتقا به شهر	
کشش پذیر	کشش	کشش پذیر	نام شهر	کشش پذیر	کشش	کشش پذیر	نام شهر
۷۵-۹۰	۷۵-۸۵	۶۵-۷۵		۶۵-۸۵	۶۵-۷۵	۵۵-۶۵	
۱/۱۵۱	۰/۸۷۶	۰/۲۴۱	باخرز	۱/۶۷۷	۲/۴۱۳	۰/۱۳۳	جغتای
۱/۲۱۵	۱/۳۶۴	۰/۴۹۶	سنگان	۱/۷۰۶	۲/۳۵۸	۰/۷۵۴	رشتخوار
۱/۲۸۸	۱/۲۱۱	۳/۷۸۶	فیروزه	۱/۴۹۳	-۰/۰۸۹	۰/۹۴۵	شاندیز
۱/۴۸۱	۱/۵۷۶	۱/۷۱۰	نقاب	۲/۹۳	۳/۲۶۸	-۰/۷۱۶	صالح آباد
۰/۸۴۷	۰/۸۵۲	۰/۷۳۱	دولت آباد	۱/۳۷	۲/۴۱۳	۱/۳۱۴	کلات
-۰/۵۸۱	-۰/۸۵۲	-۰/۱۳۷	چاپشلو	۰/۷۷۸	۱/۲۷۵	۰/۶۹۹	خلیل آباد
				-۰/۰۶۳	-۱/۹۰۳	۰/۵۰۷	باجگیران
				۰/۴۱۵	۰/۷۹۳	۰/۵۶۳	بیدخت
				-۰/۲۰۶	۰/۱۱۰	۰/۶۹۹	کاخک
				-۰/۰۳۸	-۰/۳۴۴	-۰/۰۱۴	لطف آباد
				-۰/۳۹۸	-۰/۸۰۶	۰/۱۵۲	نوخذان
منبع: یافته های تحقیق							

بدین ترتیب پس از انجام محاسبات مربوط به ضریب کشش پذیری جمعیتی شهرهای نوپای مورد مطالعه، و ارزیابی نهایی آنها مشخص گردید که از مجموع ۱۷ شهر مورد مطالعه؛ ۱۱ شهر در جذب و نگهداشت جمعیت موفق عمل نموده اند و تنها ۶ شهر دارای عدم توان جذب بوده اند. لذا، می توان ادعا نمود که در مجموع، شهرهای نمونه مورد مطالعه، در بحث جذب و نگهداشت جمعیت موفق عمل نموده و توانسته اند به عنوان یک ترمز جمعیتی برای بخشی از مهاجران این شهرها و نیز مهاجران روستاهای حوزه نفوذ به شهرهای متوسط و بزرگ عمل نمایند. البته، با نگاهی دقیق تر مشخص می گردد که ۵ شهر از این ۶ شهر ناموفق دارای جمعیتی کم تر از ۵ هزار نفر می باشند که گویای این مطلب است که این شهرها با توجه و استناد به تبصره الحاقی به قانون تقسیمات کشوری و ملاحظات امنیتی و سیاسی به شهر ارتقا یافته اند و به نوعی فاقد پتانسیل واقعی جهت ارتقا به شهر بوده اند. لذا، می توان آنها را از زمره شهرهای نوپای واقعی حذف نمود که در این صورت تنها یک شهر ناموفق باقی خواهد ماند که البته این شهر نیز در دوره ۱۰ ساله پس از شهر

شدن دارای ضریب کشش پذیری بیشتری نسبت به قبل از شهر شدن بوده است و فقط در دوره طولانی تر یعنی دوره ۲۰ ساله روند کاهشی از خود بروز داده است؛ در نتیجه این شهر را نیز نمی توان کاملاً نا موفق نامید. بنابراین می توان گفت که تقریباً تمامی شهرهای مورد مطالعه در جذب و نگهداشت جمعیت موفق عمل نموده اند که مؤید اثبات فرضیه سوم تحقیق است.

۶ - نتیجه گیری و پیشنهادها

نتیجه تجزیه و تحلیل داده ها و آزمون فرضیات تحقیق ضمن تأیید هر سه فرضیه مطرح شده، مشخص نمود که سهم فرآیند تبدیل روستا به شهر در افزایش خالص جمعیت شهری استان خراسان رضوی؛ رقمی کم تر از ۲۰ درصد میزان افزایش کل می باشد و این که روستاهای تبدیل شده به شهر توانسته اند در جذب و نگهداشت جمعیت موفق عمل نموده و در کل تأثیر مثبتی در بسامان سازی فضایی جمعیت و تعدیل نظام سکونتگاهی منطقه داشته باشند.

در رابطه با تحلیل نظام شهری منطقه مورد مطالعه، شاخص های تمرکز شهری و نخست شهری نشان می دهند که در تمامی دوره های مورد مطالعه، با اضافه شدن شهرهای نوپا، نظام شهری منطقه به سمت تعادل نسبی حرکت نموده است. اما، نتایج حاصل از شاخص های ضریب جینی و آنتروپی، نتیجه ای معکوس را نشان می دهند. بدین معنی که ارقام مربوط به این شاخص ها بیانگر عدم تعادل بیشتر بوده اند. لازم به ذکر است که با توجه به ماهیت دو ضریب یاد شده، نتایج حاصل از آن در رابطه با اضافه شدن شهرهای نوپا به شبکه شهری استان، با واقعیت تأثیرگذاری این فرآیند در تعادل یا عدم تعادل نظام شهری تناسب چندانی ندارند و شاید بهتر باشد در این رابطه از به کارگیری شاخص های یاد شده پرهیز گردد.

باید توجه نمود که رویکرد موجود کنونی در تبدیل یک سکونتگاه روستایی به شهر در کشور رویکردی دو ارزشی است که حاکی از عدم توجه کامل به ابعاد متنوع، خصایص و ویژگی های این گونه از سکونتگاه ها است. به طوری که معیار های فعلی تبدیل روستا به شهر در کشور بیش از آن که علمی و منطقی باشد، متأثر از عوامل سیاسی و تقاضاهای مردمی است که نتیجه این امر به روشنی در ساختار نظام شهری کشور مشهود است. به طور مثال بر اساس نتایج آخرین سرشماری کشور در سال ۱۳۹۰؛ از ۷۲ شهر موجود در شبکه شهری استان خراسان رضوی، ۴۹ شهر آن جمعیتی کم تر از ۱۰ هزار نفر داشته اند و ۲۵ شهر نیز جمعیتی کم تر از ۵ هزار نفر داشته اند. این امر بیانگر آن است که اکثریت شهرهای استان از حداقل معیار شهر شدن یعنی حداقل جمعیت ده هزار نفری نیز برخوردار نیستند. این شرایط به طور قطع در برنامه های توسعه اختلال ایجاد خواهند کرد و جلوه های نامتجانس و ناهماهنگی را در گستره فضای منطقه ای به وجود خواهد آورد. لذا، جهت کاستن از آثار منفی تبدیل روستا به شهر و تقویت جنبه های مثبت آن و برای این که روستاهای تبدیل شده به شهر بتوانند در توسعه منطقه ای و ملی نقش مؤثری را ایفا نمایند و جایگاه مناسبی در سلسله مراتب نظام سکونتگاهی پیدا کنند؛ تجدید نظر در تعریف شهر و تغییر در معیارها و ملاک های شناخت شهر از روستا از جنبه های مختلف اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، کالبدی و مدیریتی و به تبع آن قوانین تقسیمات کشوری مرتبط با آن الزامی به نظر می رسد. بسیار روشن است که جهت توفیق شهرهای نوپای ایجاد شده، توجه به زیرساختارها و امکانات توسعه ای در این شهرها، گسترش خدمات حمایتی برای توسعه اقتصادی؛ بهبود ساختار فیزیکی؛ تقویت پایه اقتصادی شهر و ساختار اشتغال آنها ضروری و اجتناب ناپذیر خواهد بود.

۷ - فهرست منابع

- ۱- ابراهیم زاده، عیسی، نصیری، یوسف (۱۳۸۶)، شهرنشینی شتابان، روندها و پیامدها، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۹-۱۰ (پیاپی ۲۳۸)، ۲۳۲-۲۴۱
- (۲) افراخته، حسن (۱۳۸۷)؛ مقدمه ای بر برنامه ریزی سکونتگاههای روستایی؛ انتشارات گنج هنر؛ تهران
- (۳) اکبری، نعمت اله؛ فرهمند، شکوفه و مائده نجارزادگان (۱۳۸۸)؛ بررسی تأثیر پرداخت یارانه بنزین بر پدیده نخست شهری در ایران؛ مطالعات و پژوهش های شهری و منطقه ای؛ شماره سوم؛ ۱-۲۰
- (۴) امکچی، حمیده (۱۳۸۳)؛ شهرهای میانی و نقش آنها در چهارچوب توسعه ملی؛ مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران؛ تهران
- (۵) ایزدی خرامه، حسن (۱۳۸۰)؛ تبدیل روستا به شهر و نقش آن در توسعه روستایی مورد مطالعه: استان فارس؛ دانشگاه تربیت مدرس؛ رساله دوره دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستایی؛ تهران
- (۶) تقوایی، مسعود؛ صابری، حمید (۱۳۸۹)؛ تحلیلی بر سیستم های شهری ایران طی سال های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵؛ مطالعات و پژوهش های شهری و منطقه ای؛ شماره پنجم؛ ۵۵-۷۶
- (۷) تقوایی، مسعود؛ گودرزی، مجید (۱۳۸۸)؛ بررسی و تحلیل وضعیت شبکه شهری در استان بوشهر؛ جغرافیا و توسعه ناحیه ای؛ شماره ۱۳؛ ۱۳۸-۱۰۹
- (۸) حکمت نیا، حسن و میر نجف موسوی (۱۳۹۰)؛ کاربرد مدل در جغرافیا با تأکید بر برنامه ریزی شهری و ناحیه ای؛ انتشارات علم نوین؛ یزد
- (۹) داداش پور، هاشم؛ مولودی، جمشید (۱۳۹۰)؛ بررسی و تحلیل ساختار سلسله مراتب شهری در استان اردبیل؛ فضای جغرافیایی؛ شماره ۳۴؛ ۱۳۱-۱۰۲
- (۱۰) درگاه ملی آمار ایران (۹۰-۱۳۳۵)؛ نتایج سرشماری های عمومی کشور؛ amar.org.ir
- (۱۱) دفتر آمار و اطلاعات استانداری خراسان رضوی (۱۳۸۹)؛ سالنامه آماری استان خراسان رضوی
- (۱۲) رضوانی، محمدرضا؛ منصوریان، حسین و فاطمه احمدی (۱۳۸۹)؛ ارتقای روستاها به شهر و نقش آن در بهبود کیفیت زندگی ساکنان محلی مطالعه موردی شهرهای فیروزآباد و صاحب در استان های لرستان و کردستان؛ پژوهش های روستایی؛ شماره اول؛ ۳۳-۶۶
- (۱۳) رفیعیان، مجتبی (۱۳۷۵)؛ سازمان یابی فضا با تأکید بر سیستم های شهری مورد مطالعاتی: استان اصفهان؛ دانشگاه تربیت مدرس؛ رساله دوره دکتری جغرافیای شهری؛ تهران
- (۱۴) رهنمایی، محمد تقی؛ فرهودی، رحمت اله؛ ضیاتوانا، محمد حسن و غلامعلی خمر (۱۳۹۰)؛ تحلیل وضعیت نخست شهری در سطوح استانی (سیستان و بلوچستان) و ناحیه ای (زابل)؛ مجله جغرافیا؛ شماره ۲۸؛ ۸۱-۱۱۰
- (۱۵) زبردست، اسفندیار (۱۳۸۳)؛ اندازه شهر؛ مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری؛ تهران
- (۱۶) زنجانی، حبیب الله؛ اسلامبولچی مقدم، سیمین و تیمور رحمانی (۱۳۸۲)؛ راهنمای جمعیت شهرهای ایران؛ مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری؛ تهران
- (۱۷) زنگی آبادی، علی؛ صابری، حمید (۱۳۸۹)؛ بررسی و تحلیل ساختار سلسله مراتب شهری ایران ۱۳۸۵-۱۳۷۵؛ تحقیقات جغرافیایی؛ شماره ۹۶؛ ۱۲۹-۱۵۲

- (۱۸) زیاری، کرامت الله (۱۳۸۸)؛ مکتب ها، نظریه ها و مدل های برنامه و برنامه ریزی منطقه ای؛ انتشارات دانشگاه تهران؛ تهران
- (۱۹) سرایی، محمدحسین؛ اسکندری ثانی، محمد (۱۳۸۶)؛ تبدیل روستاهای بزرگ به شهرهای کوچک و نقش آن در تعادل بخشی ناحیه ای مورد شناسی ریوش کاشمر؛ جغرافیا و توسعه؛ شماره ۱۰؛ ۱۸۲-۱۶۵
- (۲۰) سیف الهی، محمود؛ شهابی، سیامک و اصغر صالحی (۱۳۸۷)؛ اثرات تبدیل روستا به شهر بر بخش کشاورزی مناطق روستایی، مطالعه موردی شهر اژیبه در پایاب زاینده رود؛ فصلنامه روستا و توسعه؛ شماره ۳؛ ۹۶-۷۷
- (۲۱) شکویی، حسین (۱۳۸۷)؛ دیدگاه های نو در جغرافیای شهری؛ جلد اول؛ انتشارات سمت؛ تهران
- (۲۲) ضرابی، اصغر؛ موسوی، میر نجف (۱۳۸۸)؛ بررسی کارکرد شهرهای کوچک در نظام شهری و توسعه منطقه ای (مطالعه موردی: استان یزد)؛ مجله جغرافیا و برنامه ریزی محیطی؛ شماره پیاپی ۳۴؛ شماره ۲؛ ۱۸-۱
- (۲۳) ضیاء توانا، محمدحسن؛ امیر انتخابی، شهرام (۱۳۸۶)؛ روند تبدیل روستا به شهر و پیامدهای آن در شهرستان تالش؛ جغرافیا و توسعه؛ شماره ۱۰؛ ۱۲۸-۱۰۷
- (۲۴) طاهرخانی، حبیب الله (۱۳۸۷)؛ تبدیل روستاهای بزرگ به شهر نگاهی به یک سیاست؛ مجله شهرداریها؛ شماره ۵؛ ۲۱-۱۸
- (۲۵) عظیمی، ناصر (۱۳۸۱)؛ پوشش شهر نشینی و مبانی نظام شهری؛ نشر نیکا؛ مشهد
- (۲۶) علیزاده، محمد؛ کازرونی، کاظم (۱۳۶۵)؛ سیاست ها، راهبردها، روند و ابعاد شهرنشینی در ایران؛ دفتر جمعیت و نیروی انسانی برنامه و بودجه؛ تهران
- (۲۷) فرهودی، رحمت الله؛ زنگنه شهرکی، سعید و رامین ساعد موچشی (۱۳۸۸)؛ چگونگی توزیع فضایی جمعیت در نظام شهری ایران طی سال های ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵؛ پژوهش های جغرافیای انسانی؛ شماره ۶۸؛ ۶۸-۵۵
- (۲۸) فنی، زهره (۱۳۸۸)؛ شهرهای کوچک رویکردی دیگر در توسعه منطقه ای؛ انتشارات آذرخش؛ تهران
- (۲۹) فنی، زهره (۱۳۷۵)؛ نقش شهرهای کوچک در توسعه منطقه ای مورد مطالعاتی: استان خوزستان؛ دانشگاه تربیت مدرس؛ رساله دوره دکتری جغرافیای شهری؛ تهران
- (۳۰) قرخلو، مهدی؛ عمران زاده، بهزاد و محمد اکبرپور سراسکانرود (۱۳۸۷)؛ مدیریت سرزمین و تحلیل شبکه شهری استان اردبیل طی دوره زمانی ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵؛ علوم جغرافیایی، ش ۱۱، ۹۷-۷۳
- (۳۱) لیوارجانی، پروین دخت؛ شیخ اعظمی، علی (۱۳۸۸)؛ بررسی پدیده نخست شهری در ایران در سال ۱۳۸۵؛ سیاست و سرزمین؛ مجله فضای جغرافیایی؛ شماره ۲۷؛ ۲۰۲-۱۸۱
- (۳۲) نفیسی فرد، حسن (۱۳۹۰)؛ جغرافیای انسانی ایران؛ دانشگاه تربیت معلم؛ سبزوار
- (33) Bell David & Jayne Mark (2006); *small cities: urban experience beyond the metropolis*, Rutledge;
- (34) Gregory, Derek; Johnston, Ron; Pratt, Geraldine; Watts, Michael J. and Sarah Whatmore (2009); *The dictionary of Human Geography (5th Edition)*; Blackwell Publishing;

- (35) *Hardoy , J.E and satterthwaite,D(1986); small and intermediate urban centers:their role in national and regional development in the third word; Hodder and Stoughton; London*
- (36) *Mahdibeigi,Homeira; Mahdavi, Masoud and A. Alihosseini(2010); Transforming large villages into small towns and studying their role in rural development through Network Analysis Methodology: Rural district of Southern Behnam Arab (Javad Abad zone from the region of Varamin); Journal of Geography and Regional Planning Vol. 3(6),158-168,*
- (37) *Mathur om prakash(1982);small cities and national development ; united nations center for regional development*
- (38) *Owusu, George(2005); The Role of district capitals in regional development: linking small towns, rural-urban linkage and decentralization in Ghana; PhD. thesis; Department of Geography Norwegian University of Science and Technology*
- (39) *Rezvani, Mohammad reza; Shakoor, Ali; Akbarian Ronizi, Saeed Reza and Gholamreza Roshan(2009); The role and function of small towns in rural development using network analysis method case:Roniz rural district (Estahban city, province Fars, Iran); Journal of Geography and Regional Planning Vol. 2(9); September*
- (40) *Tsai,Yu-Hsin(2005); Quantifying Urban Form: Compactness versus ‘Sprawl’; Urban Studies, Vol. 42; No. 1; 141–161,*